

MƏTANƏT HƏMİDOVA*

**ŞİMALİ AMERİKANIN BƏZİ HİNDU TAYFALARININ DİLLƏRİNİN
ALTAY-SİBİR (TÜRK) DİLLƏRİ İLƏ MÜQAYİSƏLİ-TİPOLOJİ VƏ
MÜQAYİSƏLİ-TARİXİ TƏDQIQI HAQQINDA**

XÜLASƏ

Məqalədə Şimali Amerikanın bəzi hindu tayfalarının dillərinin Altay-Sibir (türk) dilləri ilə müqayisəli-tipoloji və müqayisəli-tarixi tədqiqi məsələsinin tarixinə ekskurs edilir, müxtəlif dövrlərdə müxtəlif alimlərin irəli sürdüyü müddəalar işıqlandırılır. Dilçi alimlərin problemə diqqəti cəlb edilir, bu məsələnin hələ də açıq qalması, özünə qarşı elmi diqqət və böyük, həcmli linqvistik analiz tələb etməsi barədə iddia ürəli sürülür.

Açar sözlər: *Şimali Amerika, müqayisəvi-tarixi dilçilik, qohum dillər, türk dilləri, keçua, maya, ink, Berinq bərzəxi.*

Məlumdur ki, hindular Amerikanın yerli əhalisidir. Belə bir etnonim XV əsrdə Kolumbun Hindistan qitəsinin transatlantik torpaqlarını kəşf etdiyi barədə səhv düşüncəsindən sonra müəyyən edilmişdir. Hazırda mindən yuxarı hindu xalq yaşayır, lakin XV əsrin sonunda bundan iki dəfə çox olub. Son zamanlar bir çox alimlər Amerika hindularının Avrasiya mənşəli olub-olmaması haqqında düşünməyə başlamışlar. Yerli amerikan tayfalarının sözlərinin, zahiri görkəmlərinin, evlərinin bəzəkləri, şamanizm, animizm və totemlərində Altay-Sibir xalqları ilə oxşarlıq alimləri bu xalqların qədim dövrlərdən qohumluğu haqqında fikirlərə gətirib çıxarır. XX əsrin 30-cu illərində belə fikir yayılmağa başlayır ki, Şimali Amerikaya insanlar Sibirdən Berinq bərzəxi vasitəsilə, təxminən 20000 il öncə keçiblər. Nə vaxtsa iki qitəni birləşdirən bu bərzəx daha sonra suyun altında qalmışdır. Bununla da qitələrarası quru yol ilə xalqların köçü dayanmışdır. Ehtimal edilir ki, bu bərzəxin eni vaxtilə 1500 metrə yaxın olmuşdur. Etnoqraf alim Fridrix Ratsel Amerika hindularının Sibir və Monqolustan xalqları ilə oxşarlığını izah edərkən yazırdı ki, Şimal-şərqi Asiya özü keçid sahəsidir və Amerikanın ən şimalı onun davamıdır. Həqiqətən də, Avrasiya və Şimali Amerika bir vaxtlar indiki Berinq dənizinin yerində yerləşən Berinqiya adlı quru sahəsi ilə birləşmişdir. Buzlaşma dövründə, təxminən 30000 il öncə bu quru bərzəx üzərində aktiv miqrasiya olub. Buzların əriməsi səbəbilə Şərqi Sibir, Uzaq Şərq və Yakutiyanı su basdığı üçün miqrasiya şimal ərazilərə istiqamətlənir. Təxminən 12000-17000 il öncə iqlim istiləşməyə doğru dəyişməyə başlamış, Buzlaşma dövrü sona çatmış, Dünya okeanının səviyyəsi qalxaraq Berinqiya ərazisində Berinq körfəzi yaranmışdır.

Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçiliyin müasir metodları imkan verir ki, 8 min il öncə parçalanmış Altay dil ailəsinin praleksikonu rekonstruksiya edilsin və onlar iddia edirlər ki, Amerika qitəsində yaşayan yerli hindu dillərinin Avrasiya xalqlarının dilləri ilə qohumluğunun bəzi sübutları yalnız na-dene dili (və ehtimal olaraq alqonkin dilləri) üçün mövcuddur. Lakin Amerikaya köçün təxmin edilən vaxtı məlum ailələrin parçalanmasından daha şox vaxt apardığı üçün bu gözlənilən olmuşdur. Bütün bunlar müqayisəli-tarixi baxım-

* AMEA, Nəsimi adına Dilçilik institutu, Tətbiqi dilçilik şöbəsi, elmi işçi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Email: metanet.81@mail.ru

dan linqvistik işlənilib hazırlanma tələb edir və ilkin mərhələdədir. Bundan əlavə, alimlər arxeologiya, antropologiya, genetica, mifologiya, folklor və təsviri incəsənət məlumatlarını qarşılaşdırır və nəticədə Amerikalıların məskunlaşmasının təxmini xronologiyasını yaradırlar. Bu gün hinduların əcdadlarının izləri Sibirdə tapılır. Daha sonralar keçirilən genetik tədqiqatlar bu fikirləri təsdiq edir ki, həqiqətən də amerikan xalqları Avrasiya qitəsindən gəlmişdirlər. 2015-ci ildə bir qrup alim Amerika və Sibir əhalisinin 31 yerli nümayəndəsindən DNT nümunələri götürərək tədqiq etmiş və bu xalqların genetik bağlılıqları barədə nəticəyə gələrək hətta keçdikləri coğrafi yolu təxmin etmişlər.

Tədqiqatçılar təxmin edirlər ki, Altay-Sibir xalqlarının Amerika qitəsinə böyük köçü 3 mərhələdə baş verir: ilk dalğa təxminən 40000, ikinci dalğa 20000, üçüncü dalğa isə 10000-15000 il öncə gerçəkləşib. Zaman keçdikcə türklərin və hinduların (siu, mayya, keçua və s.) oxşarlığı haqqında daha çox məlumat ortaya çıxır. Hələ XIX əsrdə Siu (Dakota) hindularının dili ilə Ural-Altay ailəsinin, xüsusən də türk-tatar qrupunun dilləri ilə oxşarlığı tibb elmləri doktoru və şərqşünas filoloq Otto Reriqin xüsusi marağını cəlb etmişdi. O.Reriq siu dilində xeyli sözlün həm tələffüz, həm də məna cəhətdən türk dilinə oxşar olduğu qənaətinə gəlir. Alim belə hesab edir ki, siu hinduları Amerikaya “Böyük Asiya”dan gəliblər. O həmçinin müqayisəli kulinariya müşahidələri aparmış, hər iki əhalinin qurudulmuş, hiss verilmiş ət hazırlamaqda mahir olduqları qənaətinə gəlmişdir. Hər iki xalq üçün ət unu və ət basdırması kulinariya mədəniyyətində mühüm yer tutub. Daha sonra bu oxşarlıqlar barədə digər alimlər də fikirlərini bildiriblər.

Jon Makintoş 1853-cü ildə Vaşinqtonda Şimali Amerika hindularının mənşəyi haqqında çap etdiyi əsərində siu-hoka hindularının türk dilləri ilə genetik qohumluğundan danışır [bax Macintosh: 1853].

1935-ci ildə Romada keçirilən XIX Beynəlxalq Şərqşünaslıq konqresində B.Ferrario keçua dilinin türk, Altay dilləri ilə mümkün qohumluğu barədə məruzə edir. Onun məruzəsinin daha bir maraqlı cəhəti də budur ki, o, Uruqvayda keçua dilinə yaxın dildə danışan hindu qəbilələrinin mövcudluğunu qeyd edir. B.Ferrario öz fərziyyəsinin təsdiqi üçün bu dillərin morfoloji formalarına, sözdüzəldici şəkilçilərin tiplərinə, feillərin təsriflənməsinə böyük diqqət ayırır, qismən leksik nümunələr verir. Bu nümunələrdən, məsələn, keçua dilində “ipa” bibi deməkdir. Bəzi türk dillərində “apa” böyük bacıya deyilir. Digər nümunələr:

ucuk – kiçik, kucuk – kiçik

acikya – açıqlamaq, izah etmək, aciq – açıq, aydın

kok – göy üzü, səma, *kok* – göy üzü, səma, göy rəng, səma rəngi

wage – atanın qardaşı, *aga* – əmi, hörmətli adam

tata, tayta – ata, ada, ata, dada – ata

misı – pişik, misik – pişik

cubca – tük, saç, tuk (чеч) – tük, saç

na – əşya, nə isə, nə – nə isə, əşya

as – az, çox olmayan

ari – arıq, arıq, arıq – arıq

qo – qovmaq, qo, qomak – qovmaq. [Ferrario:1938, 212]

1967-ci ildə Stiq Vikander “Ethnos” adlı İsveç jurnalında “Maya dil qrupunun altay ailəsi dilləri ilə əlaqəsi varmı?” adlı məqaləsini dərc edir. O, burada maya dilinin leksikasını türk dilləri ilə müqayisə edir və onların qrammatik quruluşu məsələsinə toxunur. Bundan əla-

və, S.Vikander tunqus, yapon və koreya dilləri ilə də ayrı-ayrı paralellər tapır və belə nəticəyə gəlir ki, maya dilləri və Altay dillərinin ümumi kökü var. Vikander öz işində keçua dilinin türk dillərinə yaxın olan nümunələrini verir:

Keçua dilində “bulan” dilimizdə “bulamaq, qarışdırmaq”. Digər türk dillərində “buram” (bururam, fırladırım).

col, gol – qurtarmaq, xilas etmək, türk «kurtar» (qurtar, xilas et)

ogri (oğru, oğruluq) – ogri (oğru)

por (yandır) – ort (yandır)

poj (oyun, oynamaq) – **oy** (oyun, oynamaq)

pus (süzmək, axan su) – **us** (süzmək)

puz (kəsmək, qurban) – **uz, oz** (kəs)

tok (təkmə, təpik) – **toqu** (təkmə, təpik)

tsar, tzap (tutmaq) – **cap** (çapmaq, oğurlamaq) [Wikander:1967, 144].

A.R.Aravio “İ çol kin” adlı maya ədəbiyyatının salnaməsinə rəyində maya dilinin türk dili ilə qohumluğundan yazır [bax Araujo:1965]. O da öz fərziyyəsinin təsdiqi üçün yuxarıdakı nümunələri misal göstərir. Bu haqda, həmçinin, Robert Q.Latham, Yulius Platsman tədqiqat işləri yazıblar [bax Latham].

Keçua dili fransız şərqşünası Georq Dyumezelin də diqqətini cəlb edir və bu dilin türk dilləri ilə müqayisəli tədqiqinə iki məqalə həsr etmişdir. Müəllif bu dillərdəki sait və samit səslərin qeydə alınması əsasında say sisteminin 1-dən 6-ya qədər olan hissəsində dillərin genetik qohumluq əlaqəsinin olduğunu göstərmişdir. Daha sonra müəllif bu dillərin morfoloji və leksik cəhətdən yaxınlıq və oxşarlığına diqqət edir. Onun nümunələri arasında maya, siu dillərində rast gəlinən sözlər də var.

Keçua dilində “s'aqla” (saqqal), türk dillərində “sakal” (saqqal), *cani* (qiymət) – *san* (say, *san* (sanamaq), *thugu* (tüpürmək, tökmək) – *tukur* (тыгы) (tükürmək, tökmək), *tuqu* (vurmaq) – *tik*, *tuqu* (tixmaq, batırmaq), *pak, paku* (baxmaq) – *bak*, *bagu* (baxmaq), *tawqa* (tay) – *tag*, *taw* (tay), *qhacun* (gəlin) – *katun*, *katin* (gəlin), *qarwin* (qarın) – *karin* (qarın, mədə) [Dumézil:1954, s.11].

Hesab edirik ki, sadəcə ixtiyari seçilmiş milli sözləri müqayisə etmək olmaz, çünki onlar digər dillərdən alınma da ola bilər. Linqvistikada Svedoş siyahısı adlandırılan 100 sözdən ibarət baza (nüvə) leksikası analiz edilməlidir.

1638-ci ildə qardaşı ilə birlikdə Yeni İngiltərəyə köçən ingilis Con Cosselin on illərlə hinduların arasında yaşayır, mustanqlarda səyahət edir, yerli əhalinin bayramlarında mahnı oxuyur, rəqs edir, adət-ənənələrini öyrənir və bütün bunları öz gündəliyində qeyd edir. Nəhayət, Köhnə İngiltərəyə qayıtdıqdan sonra 1672-ci ildə Şimali Amerika hindularının həyatı və adətləri barədə “Yeni İngiltərənin nadirləri” kitabını yazır. Müəllif orada vurğulayır ki, “Siu-Hoka tayfasından olan Amerika hinduları öz görünüş, manera və ənənələrinə görə türk dilində danışan tatarları xatırladırlar” [Josselyn: 1672, 56]. Müəllif tatarları digər Şərq xalqları ilə qarışdırmır. Daha sonra o yazır ki, hinduların dilində “tatarların sözlərinə” bənzəyən söz çoxdur, onların intonasiyası da türk intonasiyasıdır. Lakin, təəssüf ki, C.Cosselin öz müşahidələrini nümunələrlə möhkəmləndirmir [bax Josselyn: 1672].

Filologiya elmləri doktoru Abrar Karimullin (Kazan) Amerika hindularının dilləri ilə türk dilləri arasındakı əlaqəyə dair materiallarını 1976-cı ildə nəşr etdi. Onun fikirlərini karim dilini bilən litvalı alim-professor Misyaviçus və digər tədqiqatçılar da dəstəkləyiblər. Da-

ha sonra A.Karimullinin “Amerikanın prototürkləri və hinduları. Bir fərziyyənin izi ilə” (Moskva, 1995) [bax Каримуллин: 1995] kitabı işıq üzü görür. Bu kitabda müəllif Amerika hindularının və türk dillərinin bəzi leksik uyğunluqlarını Kırım-Karayım dilinin timsalında göstərir:

hindu	karaim
<i>aak</i> - ağ	<i>акъ</i> – ağ
<i>bagir</i> (maya) - bağır	<i>багъыр</i> - bağır
<i>baka</i> (maya) – (quru)bağa	<i>бакъа</i> – (quru)bağa
<i>içu</i> – içmək	<i>ичмэк</i> – içmək
<i>ike</i> (maya), <i>ik</i> – iki	<i>эки</i> - iki
<i>kann</i> - vena	<i>къан</i> - qan
<i>kapo</i> - qarı	<i>къану</i> - qarı
<i>kok</i> (keçua) - göy	<i>кок</i> - göy
<i>misı</i> (keçua) - pişik	<i>мэчи</i> - pişik
<i>sat</i> (maya) – sərf etmək	<i>сатмакъ</i> - satmaq
<i>tata</i> (keçua) - ata	<i>ата</i> - ata
<i>tokmak</i> (maya) - toxmaq	<i>токмакъ</i> – toxmaq [Каримуллин: 1995, s.43]

A.Kalfa “Къырымкъарайлар” qəzetində yazır ki, qədim qohumluq əlaqələri haqqında daha dolğun təsəvvür əldə etmək üçün türklərin və hinduların dil, antropoloji və etnoqrafik xüsusiyyətlərinin daha da müqayisəli təhlilinə ehtiyac var.

Ayrı-ayrı-hindu tayfalarının Asiya xalqlarının dilləri ilə oxşarlığı sovet alimlərinin də diqqətini cəlb etmişdir. N.F.Yakovleva Qafqaz, Asiya və Amerika dillərinin ən qədim əlaqələrindən danışır, bu dillər arasında oxşar və fərqli cəhətləri göstərir. O, bu hadisəni “iki materiki ayrıca epoxada birləşdirən ən qədim miqrasiya və mədəni əlaqələrlə” izah edir. Müəllif, ilk növbədə, fonetik və morfoloji oxşarlıqlardan danışır, lakin bu hipotezanın təsdiqi üçün nümunələr göstərmir. Onun az saylı nümunələri arasında iki sözə diqqət edək: “ket” (kit-get) və “kel” (gil-gəl). Onlar həm türk, həm də keçua dillərində forma və məzmununa görə tam eynidirlər [Яковлева: 1947, s.200].

İ.K.Fyodorov isə keçua və polineziya, həmçinin aymara dilləri arasında oxşarlıqları müəyyən etmişdir [bax Федоров: 1969].

Sovet tarixçisi və dilçisi Y.B.Knozorov maya hindularının tarixi və dili ilə işləyərək belə nəticəyə gəlir ki, bir çox sözlər və coğrafi adlar türk sözləri ilə oxşardır. Məsələn, maya dilində “baka” – (qurbağa) sözü tam olaraq tatar dilindəki “baka” sözü ilə eynidir. Leksikada 200-dən artıq belə söz təyin olunub. Bundan əlavə, keçua dili türk dilləri kimi iltisafidir. Qeyd edək ki, türk dillərində olduğu kimi, hindu dillərində də vurğu son hecaya düşür.

Lakin türk dillərinin keçua dilləri ilə müqayisəli tədqiqinə dair işlər, gördüyümüz kimi, çox deyil. Bəs nəyə görə hindu dillərini tədqiq edən digər dilçilər bunu görməyiblər? Professor A.Q.Karimullin belə izah edir ki, onların arasında türk dilini bilən alim olmayıb. Çünki istənilən türkolox maya, ink,siu hindu tayfalarının arasına düşərsə, onların türk dilləri ilə oxşarlığını görməyə bilməzdi. O.Rəriq, S.Vikander kimi, professor A.Karimullin da hesab edir ki, bu müəlliflərin amerikan filoloq-indeoloqlarının diqqətindən kənar qalması da eyni fi-

kirlə izah edilə bilər. Əks halda, müəlliflərin haqlı, yaxud haqsız olmaqlarından asılı olmayaraq, onların tədqiqatları amerikalı filoloqlarının diqqətindən kənar qalmazdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Araujo R. I chol cin. Merida, 1965.
2. Dumezil G. Remarques sur les six premiers noms de nombres du Turck. - Studia Linguistica, Revue de Linguistique Generale et comparee. Anne 1954, №1, pp. 1-15; Remarques Camplementaires sur le six premiers Noms de Nombre du Turc et de Quechua. - Journal de la societe des Americanistes, T. XLIX, 1955, pp. 17-37; Idem. - Bulletin de la societe de Linguistique de Paris. Cinquante deuxieme, 1956, fasc. 1, 1957, pp. 208-210
3. Ferrario B. Delia possibile parentla fra le lingue altaiche ed alcune-amicane. - Atti del XIX Congresso Internazionale gege Orientalist! Roma, 23-29 Sebtember, 1935. Rome, 1938, pp. 210-213.
4. Josselyn J. New Englands rarites. London, 1672. 114 pp.
5. Latham R.G. Opuscula. London, 1860.
6. Macintosh J. The origin of the North American Indians. New York, 1853. 39 pp.
7. Wikander S. Maya and Altaic. I. Is there Maya group of the language related to the Altaic Family? - Ethnos (Stockholm), 1967, vol. 32, pp. 141-148;- Maya and Altaic. II. - Ethnos, 1970, vol. 35, pp. 80-88; - Maya and Altaic. III. - Orientalia Suecana (Stockholm), 1970/71, vol. 19/20, pp. 186-204.
8. Каримуллин. А.Г. Прототюрки и индейцы Америки. По следам одной гипотезы 1995, с. 80
9. Федоров И.К. К вопросу о сходствах между языками кечуа, аймара и полинезийскими. - В кн.: От Аляски до Огненной Земли. М., 1967, с. 362-369.
10. Яковлев Н.Ф. Древнейшие связи языков Кавказа, Азии и Америки. - Труды Института этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая, новая серия, том II. 1947, с.196-204.

Metanet HAMIDOVA

ABOUT THE COMPARATIVE-TYOLOGICAL AND COMPARATIVE-HISTORICAL ANALYSIS OF THE LANGUAGE OF SOME NORTH AMERICAN TRIBES WITH THE ALTAIC (TURKIC) LANGUAGES

SUMMARY

The article gives an insight into the issue of comparative typological analysis of the languages of some Indian tribes of North America with the Altaic, in particular the Turkic languages, highlights the main provisions put forward by different scientists at different times. The attention of linguists to the problem is drawn, the position is put forward that this question remains open, requires scientific attention and a huge, capacious linguistic analysis to give an unambiguous answer to this question.

Key words: *North America, comparative historical linguistics, related languages, Turkic languages, Quechua, Maya, Inca, Bering Isthmus.*

Метанет ГАМИДОВА

О СРАВНИТЕЛЬНО-ТИПОЛОГИЧЕСКОМ И СРАВНИТЕЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКОМ ИССЛЕДОВАНИИ ЯЗЫКОВ НЕКОТОРЫХ ИНДЕЙСКИХ ПЛЕМЕН СЕВЕРНОЙ АМЕРИКИ И АЛТАЙСКО-СИБИРСКИХ (ТЮРКСКИХ) ЯЗЫКОВ

РЕЗЮМЕ

В статье дается исторический экскурс по вопросу о сравнительно-типологическом и сравнительно-историческом исследовании языков некоторых индейских племен Северной Америки и алтайско-сибирских (тюркских) языков, освещаются положения выдвигаемые разными учеными в разные времена. Привлекается внимание ученых-языковедов к проблеме, выдвигается положение о том, что данный вопрос остается открытым, требует научного внимания и проведения огромного, емкого лингвистического анализа.

Ключевые слова: *Северная Америка, сравнительно-историческое языкознание, родственные языки, тюркские языки, кечуа, майя, инки, Берингов перешеек.*